

ΜΑΝΟΛΗΣ Γ. ΣΕΡΓΗΣ

ΟΙ ΟΡΟΙ «ΕΛΛΗΝ», «ΓΡΑΙΚΟΣ», «ΡΩΜΑΙΟΣ»,
«ΕΛΛΑΣ», «ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ», «ΡΩΜΑΝΙΑ», «ΑΧΑΪΑ»
ΚΑΙ ΤΑ ΠΑΡΑΓΩΓΑ ΤΟΥΣ ΣΤΟ ΣΥΓΓΡΑΦΙΚΟ
ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΠΑΧΩΜΙΟΥ ΡΟΥΣΑΝΟΥ

ΙΕΡΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΣ ΖΑΚΥΝΘΟΥ ΚΑΙ ΣΤΡΟΦΑΔΩΝ
ΑΘΗΝΑΙ 2005

Ἀνάτυπο
ἀπὸ τὰ Πρακτικὰ Διεθνοῦς
Ἐπιστημονικοῦ Συμποσίου
«Παχώμιος Ρουσάνος
450 χρόνια ἀπὸ τὴν κοίμησή του († 1553)»

ΜΑΝΟΛΗΣ Γ. ΣΕΡΓΗΣ

ΟΙ ΟΡΟΙ «ΕΛΛΗΝ», «ΓΡΑΙΚΟΣ», «ΡΩΜΑΙΟΣ», «ΕΛΛΑΣ», «ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ», «ΡΩΜΑΝΙΑ», «ΑΧΑΪΑ» ΚΑΙ ΤΑ ΠΑΡΑΓΩΓΑ ΤΟΥΣ ΣΤΟ ΣΥΓΓΡΑΦΙΚΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΠΑΧΩΜΙΟΥ ΡΟΥΣΑΝΟΥ

Στὸ πρῶτο μέρος τῆς παρούσας ἐργασίας παρουσιάζεται τὸ περιεχόμενο τῶν ὄρων *Ἑλλην*, *Γραικός*, *Ρωμαῖος*¹ καὶ μερικῶν ἀπὸ τὰ παράγωγά τους, ὅπως καταγράφονται στὸ ἐκδεδωμένο ἔργο τοῦ Παχωμίου Ρουσάνου (Π.Ρ.). Στὸ δεῦτερο μέρος τῆς ἐξετάζονται οἱ πολὺσημοι

1. Γιὰ τοὺς συγκεκριμένους ὄρους καὶ τὴ σημασίᾱ τους **μέχρι τὸν 16ο αἰ.**, τὸν αἰῶνα δράσης τοῦ Παχωμίου Ρουσάνου, βλ. ἐνδεικτικὰ Δ. Θερεϊανός, *Φιλολογικαὶ ὑποτυπώσεις*, Ἐν Τεργέστη 1885. Ν. Γ. Πολίτης, «Ἑλληνες ἢ Ρωμιοί;», *Λαογραφικὰ σύμμεικτα*, τ. Α', Ἐν Ἀθήναις 1920, 122-133 (ἐξῆς: Πολίτης, «Ἑλληνες ἢ Ρωμιοί;»). Β. Μυστακίδης, *Αἱ λέξεις Ἑλλην, Γραικός (Γραικύλος), Ρωμαῖος (Γραικο-ρωμαῖος), Βυζαντινός, Μωαμεθανός, Τοῦρκος*, Τυβίγγη 1920 (ἐξῆς: Μυστακίδης, *Αἱ λέξεις Ἑλλην, Γραικός*). Ἀντ. Χατζῆς, «Ἑλλν - Ἑλλὰς - Ἑλλην», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν*, τῶν ἐτῶν 1935-1936, 128-161 (ἐξῆς: Χατζῆς, «Ἑλλν - Ἑλλὰς - Ἑλλην»). Β. Λαοῦρδας, «Παρατηρήσεις ἐπὶ τοῦ χαρακτῆρος τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Φωτίου», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 21 (1951) 103-105. Ἀπ. Βακαλόπουλος, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, τ. Α'. *Ἀρχὲς καὶ διαμόρφωσή του*, Θεσσαλονίκη 1961, *passim*. Ὁ ἴδιος, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, τ. Β1'. *Τουρκοκρατία 1453-1669. Οἱ ἱστορικὲς βάσεις τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας καὶ οἰκονομίας*, Θεσσαλονίκη 1964, *passim*. Κ. Ἀμαντος, *Γλωσσικὰ μελετήματα*, Ἀθήνα 1964, 251 κ.έ., 460 κ.έ., 541-544 (ἐξῆς: Ἀμαντος, *Γλωσσικὰ μελετήματα*). Διον. Ζακυθινός, *Ἡ βυζαντινὴ Ἑλλάς*, 392-1204, Ἐν Ἀθήναις 1965, *passim*. Μ. Μαντουναίου, «La notion de "Romain" avant et après la chute de Constantinople», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν* 28 (1979-1985) 168-198. Ἡ ἴδια, «Ρωμαῖος - Ρωμὶδς καὶ Ρωμιόσυνη. Κριτικὴ βιβλιογραφία», *Μαντατοφόρος*, τχ. 22 (1983) 34-72, ὅπου παρουσιάζονται κριτικὰ οἱ μέχρι τότε σχετικὲς ἐργασίες, Ἑλλήνων καὶ ξένων ἐρευνητῶν. Φ. Μαυροειδῆ, «Τὰ ὀνόματα τῶν Ἑλλήνων τὸν 16ο αἰῶνα», *Ὀνόματα* 9 (1984) 145-155. Γ. Τσουνκίδας, «Οἱ ὄροι Ἑλλάς, Ἑλλην, Ἑλληνιστὴς κλπ. στὶς ἐπιστολὰς τοῦ ὁσίου Εὐγενίου τοῦ Αἰτωλοῦ», *Σύναξις. Εὐγένιος ὁ Αἰτωλὸς καὶ ἡ ἐποχὴ του*. Πρακτικὰ Συνεδρίου (Καρπενήσιον, 12-14 Ὀκτωβρίου 1984),

γεωγραφικοί ὅροι «Ἑλλάς», «Μακεδονία», «Ρωμανία», «Ἀχαΐα» καὶ γίνε-
ται προσπάθεια «γεωγραφικοῦ προσδιορισμοῦ» τοῦ ὅρου «Ρωμα-
νία»², ποὺ ἐπισημαίνουμε στὶς φαντασιόπληκτες διηγήσεις καὶ τὰ
«φληναφήματα» τοῦ Καρτάνου³, τὸ περιεχόμενο τῶν ὁποίων ὁ Π.Ρ.
ἀναιρεῖ στὰ «ἀντικαρτανικά» λεγόμενα συγγράμματά του⁴. Παραθέ-
τουμε ἐπίσης δι' ὀλίγων, χωρὶς νὰ παρεκκλίνουμε τοῦ θέματός μας, τὶς
ἐπὶ τῶν παραπάνω ὁρων σχετικὲς καταθέσεις δύο σημαντικῶν μορ-
φῶν τοῦ 16ου αἰ., ποὺ ἐμμέσως ἢ ἀμέσως σχετίζονται μὲ τὸν Π.Ρ., τοῦ
Νικολάου Σοφιανοῦ⁵ καὶ τοῦ Ἰωαννικίου Καρτάνου.

Ἐν πρώτοις ὁ ὅρος *Ἑλλην* καὶ οἱ σχετικὲς περικοπὲς ἀπὸ τὸ ἔργο
τοῦ Π.Ρ.:

• «Οὐ μόνον δὲ τοῦτο γίνεται ἐν ταῖς κρήναις καὶ πηγαῖς, ἀλλὰ καὶ
βοστρύχοις καὶ ἑτερ' ἄμματα αἱ γυναῖκες ἀνατιθέασιν ὡς οἱ Ἑλληνες.
Ἐκεῖνοι γὰρ Νύμφας, δαίμονάς τινες ἔλεγον παροικεῖν ἐν ταῖς πηγαῖς,
αἷς καὶ θυσίας τε καὶ σπονδὰς προσέφερον καὶ τοῖς νεκροῖς τοὺς

Ἀθήνα 1986, 286-300 (ἐξῆς: Τσουκνίδας, Οἱ ὅροι Ἑλλάς, Ἑλλην). Π. Χρήστου, *Οἱ περιπέτειες τῶν ἐθνικῶν ὀνομάτων τῶν Ἑλλήνων*. Ἐκδοτικὸς οἶκος Κυρομάνος, Θεσσαλονίκη 1989² (ἐξῆς: Χρήστου, *Οἱ περιπέτειες*). Ἄλκη Κυριακίδου-Νέστορος, *Λαογραφικὰ μελετήματα*, I. Ἑταιρεία Ἑλληνικοῦ Λογοτεχνικοῦ καὶ Ἱστορικοῦ Ἀρχείου, Ἀθήνα 1989, 221 κ.έ. Γ. Μεταλληνός, *Ἑλληνισμὸς μετέωρος. Ἡ ρωμαϊκὴ ἰδέα καὶ τὸ δράμα τῆς Εὐρώπης*, Ἐκδόσεις Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα 1992, passim (ἐξῆς: Μεταλληνός, *Ἑλληνισμὸς μετέωρος*). Μ. Γ. Σέργης, *Ὁ Ζακύνθιος μοναχὸς Παχώμιος Ρουσάνος καὶ ὁ λαϊκὸς πολιτισμὸς τοῦ 16ου αἰῶνα*, Ἐκδόσεις Paulos, Ἀθήνα 2000, 42, 52, 58, 61, 62, 64 κ.έ. (ἐξῆς: Σέργης, *Παχώμιος Ρουσάνος*).

2. Γιὰ τὸν ὅρο βλ. Κ. Ἀμαντος, «Ἡ Ρωμανία», *Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 5 (1930) 243. Ὁ ἴδιος, «Ρωμανία», *Ἑλληνικά* 6 (1933) 231-235. Γ. Μεταλληνός, *Ἑλληνισμὸς μετέωρος*, 7 κ.έ. Πρβλ. ἐδῶ τὶς ὑποσημειώσεις 114-122.

3. Γιὰ τὶς σχέσεις του μὲ τὸν Π.Ρ. βλ. Σέργης, *Παχώμιος Ρουσάνος*, passim καὶ τὴ σχετικὴ μ' αὐτὸν ἐργογραφία τῆς Ἑλ. Κακουλίδου. Βλ. εἰδικὰ τὴν τελευταία ἔκδο-
ση τοῦ Ἀνθους στὸ Ἑλ. Κακουλίδου - Πάνου, *Ἰωαννίκιος Καρτάνος. Παλαιὰ τε καὶ Νέα Διαθήκη*. Γλῶσσικὸ ἐπίμετρο Ἑλ. Καραντζόλα, Ἐκδοση Κέντρου Ἑλληνικῆς Γλῶσσας, Θεσσαλονίκη 2000.

4. Κατάλογό τους βλ. στὸ Σέργης, *Παχώμιος Ρουσάνος*, 190-191 κυρίως.

5. Πρβλ. Π. Ζιώγας, *Προβλήματα παιδείας τοῦ Ἑλληνισμοῦ κατὰ τὸν πρῶτο αἰῶνα τῆς Τουρκοκρατίας. Ἡ βυζαντινὴ παράδοση, τὸ καθεστὼς τῆς δουλείας καὶ οἱ ἰδεολογικοὶ στόχοι τῶν Ἑλλήνων ὡς ρυθμιστὲς τῆς μορφῆς καὶ τοῦ περιεχομέ-
νου τῆς παιδείας*, Διατριβὴ ἐπὶ διδακτορία, Θεσσαλονίκη 1982, 137 κ.έ., ὅπου καὶ
προγενέστερη βιβλιογραφία.

βοστρύχους ἀπέκειρον, ὡς ἐπὶ Πάτροκλον φησὶν Ὅμηρος καὶ ἐπὶ Ὀρέστου Σοφοκλῆς»⁶.

- «Οὐδὲ γὰρ Ἕλληνες οὓς ὡς θεοὺς ἐτίμων, τούτους καὶ ὕβριζον»⁷.
- «Τὸ ἐπὶ τοῖς θνήσκουσιν ἀσχημονεῖν καὶ κόπτεσθαι, καὶ ἵππους ἐνίστε περιφέρειν χρεμέθοντας, καὶ καλεῖν τὰς τραγῳδοὺς, οὐχ Ἑλλήνων;»⁸.
- «... ἐν Ἀθήναις ὁ Παῦλος διαλεγόμενος γένος Θεοῦ ἀποκαλεῖ τοὺς Ἕλληνας, ἵνα δείξῃ ὅτι τοιοῦτοι ὄντες εἰς τὴν κατήντησαν...»⁹.
- «Ἀλλὰ ταῦτα μὲν Ἑλλήνων παῖδες σὺν σοὶ μυθολογήτωσαν, οἵτινες οὐκ ὤκνησαν καὶ εἰς κτήνη καὶ εἰς φυτὰ καταγαγεῖν τὴν νοερὰν καὶ κατ' εἰκόνα Θεοῦ κτισθεῖσαν ψυχὴν»¹⁰.
- «Πλὴν τῶν παλαιῶν ἱστοριῶν καὶ συγγραμμάτων ἑλληνικῶν τὰ αὐτὰ πιστῶσαι μᾶλλον πειράσομαι, ὀλίγα δὲ τινα εἰς μέσον ἀγαγόν, ἵνα γνῶτε, ὡς καὶ τῶν Ἑλλήνων χεῖρους κατὰ τοῦτο διακέιμεθα»¹¹.
- «Εἰ δέ τις ἔρει, ὅτι διὰ τὸ διάφορον τῆς γλώσσης αἱ ἄλλεπαῖλληλοι μάχαι καὶ οἱ πόλεμοι, ψεῦδος ἔρει δήπουθεν, οὐκ εἰδὼς τῶν Ἑλλήνων τοὺς πολέμους, ὡσαύτως καὶ τῶν βαρβάρων...»¹².
- «Μικτὴ δὲ ἡ τοιαύτη αἵρεσις, καὶ οἷόν τις κυκεὼν δηλητήριος, ἑλληνικῇ μάλιστα δόξῃ ἐμπεδουμένη»¹³.
- «... Σωφρονίου Πατριάρχου, περὶ ὀρθογραφίας· (...) Μιχαὴλ μοναχοῦ καὶ Συγκέλλου, περὶ συντάξεως· καὶ ἐτέρων δὲ τινων Ἑλλήνων καὶ Χριστιανῶν...»¹⁴.

6. Σπ. Λάμπρος, «Ἀνέκδοτος λόγος Παχωμίου τοῦ Ρουσάνου περὶ δεισιδαιμονιῶν καὶ προλήψεων κατὰ τὸν ἰστ' αἰῶνα», *Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρίας τῆς Ἑλλάδος* Α' (1883) 108 (ἐξῆς: Λάμπρος, «Ἀνέκδοτος λόγος»).

7. Ἰω. Καρμίρης, «Ὁ ἀνέκδοτος λόγος "Πρὸς τοὺς δυσανασχετοῦντας πρὸς τὰς ἐκ τῶν ἐθνῶν ἐπαγομένας ἡμῖν θλίψεις" τοῦ Παχωμίου Ρουσάνου», *Ἐκκλησία* 16 (1938) 23.

8. Ἰω. Καρμίρης, «Ὁ ἀνέκδοτος λόγος "Πρὸς τοὺς δυσανασχετοῦντας..."», ὁ.π., 18.

9. Ἰω. Καρμίρης, «Ὁ Π. Ρουσάνος καὶ τὰ ἀνέκδοτα δογματικὰ καὶ ἄλλα ἔργα αὐτοῦ, [Texte und Forschungen zur Byzantinisch-Neugriechischen Philologie, Nr 14], Athen 1935, 114 (ἐξῆς: Καρμίρης, Π. Ρουσάνος).

10. Καρμίρης, Π. Ρουσάνος, 156.

11. Ἰω. Καρμίρης, «Ἀνέκδοτος ὁμιλία τοῦ Π. Ρουσάνου», *Θεολογία* 14 (1936) 36 (ἐξῆς: Καρμίρης, «Ἀνέκδοτος ὁμιλία»).

12. Ἀ. Μουστοξύδης, «Παχώμιος», *Ἑλληνομνήμων*, 637.

13. Ἀρχιμ. Ἰω. Βασιλικός, *Κανέλλου Σπανοῦ Γραμματικὴ τῆς κοινῆς τῶν Ἑλλήνων γλώσσης, Παχωμίου Ρουσάνου κατὰ χυδαῖζόντων καὶ αἰρετικῶν καὶ ἄλλα τὰ αὐτοῦ*, Τεργέστη 1908, 83 (ἐξῆς: Βασιλικός, *Κανέλλου Σπανοῦ Γραμματικὴ*).

14. Ἀ. Μουστοξύδης, «Παχώμιος», *Ἑλληνομνήμων*, 643-644.

• Ἡ ἐναπόθεση κέρματος στὸ χέρι τοῦ νεκροῦ εἶναι καὶ «... τοῦτο ἑλληνικόν, ὥς φησιν Ἀριστοφάνης καὶ ἕτεροι τῶν Ἑλλήνων ποιηταί»¹⁵.

• Οἱ Ὠριγένης, Εὐάγριος καὶ Δίδυμος «τὴν μετεμψύχωσιν ἑλληνικῶς ἐδογματίζον»¹⁶.

• Στὰ περιθώρια τῶν κειμένων κάποιων δογματικῶν καὶ ἀντιρρητικῶν ἔργων του, γιὰ νὰ καταστήσει σαφέστερο πρὸς ποία κατεύθυνση ἐξαπολύει τὰ βέλη τοῦ ἀντιρρητικοῦ του λόγου, ἀναγράφει συχνὰ «κατὰ Ἑλλήνων», «κατὰ Ἑλλήνων, Ἰουδαίων καὶ Ἀρειανῶν», «κατὰ Ἐπικουρείων», «κατὰ Ἰουδαίων, Σαρακηνῶν, Σαβελλιανῶν», «κατὰ Μανιχαίων καὶ Παυλικιανῶν» κλπ.¹⁷

Σὲ ὅλα τὰ παραπάνω χωρία τοῦ Π.Ρ. Ἕλληνες εἶναι οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες, ὁ ἀρχαιοελληνικὸς κόσμος ὡς φιλοσοφικὸ καὶ πνευματικὸ σύστημα, οἱ φορεῖς τοῦ ἀρχαίου πνεύματος. Ὁ ὅρος δηλ. χρησιμοποιοῦται μὲ τὴν πολιτιστικὴν τοῦ διάστασιν¹⁸ καὶ ἔχει ἱστορικὴ-παρελθοντικὴ σημασία. Ὁ Π.Ρ. γνώριζε τὴ διπλὴ ταυτότητα τῶν ὀρθόδοξων πιστῶν: (α) ὡς φορέων τῆς κληρονομημένης ἑλληνικῆς τοῦς παράδοσης (κυρίως σὲ θέματα δοξασίων, πίστεων ἀλλὰ καὶ ἐθιμικῶν πρακτικῶν στὴν καθημερινή τους λατρευτικὴ ζωὴ) καὶ (β) ὡς Ὀρθόδοξων. Γνώριζε τὴν εἰδωλολατρικὴ προ-χριστιανικὴ τοῦς ταυτότητα, ποὺ συνέχισε νὰ καθορίζει ἐν πολλοῖς τὴ λατρευτικὴ τοῦς θρησκευτικὴ συμπεριφορά. Ἡ «καθαρὴ» χριστιανικὴ πίστις διαπλέκεται μὲ τὴ μακρόχρονη παγανιστικὴ παράδοση καὶ τὶς ἐπιβιώσεις της στὸ παρόν, διαμορφώνεται ἔτσι μιὰ ἀντι-χριστιανικὴ στάση στοὺς ἀγράμματος πιστοὺς, καὶ μάλιστα ἐπὶ θεμελιωδῶν θεολογικῶν ζητημάτων τῆς Ὀρθόδοξου πίστεως. Ὁ Π.Ρ., στὴν προσπάθειά του νὰ τονώσει τὴν ὀρθόδοξον ταυτότητα τῶν πιστῶν, πρέπει παντοιοτρόπως νὰ ἀποδείξει ὅτι μεγάλο μέρος τοῦ θρησκευτικοῦ τοῦς «ἐποικοδομήματος» διαιώνει τὴ φιλοσοφία καὶ τὶς πρακτικὰς τῶν εἰδωλολατρῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. Προσπαθεῖ νὰ τοὺς ἀποδείξει ὅτι οἱ ὀρθόδοξοι χριστιανοὶ τοῦ καιροῦ τοῦ εἶναι ἑλληνίζοντες.

15. Λάμπρος, «Ἀνέκδοτος λόγος», 108.

16. Καρμίρης, *Π. Ρουσάνος*, 270.

17. Βλ. ἐνδεικτικὰ τὸν πρῶτο τοῦ δογματικὸ λόγον, στὸ Ἰω. Καρμίρης, *Π. Ρουσάνος*, 81 κ.έ.

18. Τὴν ἴδια σημασία ἔχει ὁ ὅρος στὸν Εὐγένιο Αἰτωλὸ (17ος αἰ.) ἀλλὰ καὶ στὸν συγκαίριον τοῦ Ἰωαννίου Καρτάνου. Πρὸβλ. Τσουκνίδας, «Οἱ ὅροι Ἑλλάς, Ἕλλην», 291. Ἑλ. Κακουλίδου-Πάνου (φιλόλ. ἐπιμ.), *Ἰωαννίκιος Καρτάνος...*, ὅ.π., 183 verso.

Ὁ ὄρος λοιπὸν εἶναι συνώνυμος τοῦ εἰδωολάτρη, ὅπως αὐτὸς ἔχει ἀποκρυσταλλωθεῖ ἤδη ἀπὸ τοὺς πρώτους αἰῶνες τοῦ χριστιανισμοῦ. Εἶναι γνωστόν, ἀπλῶς ὑπενθυμίζουμε ἐν ὀλίγοις, ὅτι οἱ περιστάσεις ὑπὸ τις ὁποῖες διατελοῦσε ἡ χριστιανικὴ Ἐκκλησία κατὰ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνες ὑποβोधήθησαν τῇ μετατροπῇ τοῦ ἐθνικοῦ ὀνόματος Ἑλλην σὲ θρησκευτικό¹⁹. Οἱ ἀρχαῖοι Ἑλληνες στὸ *ὁμόθησκον καὶ τὰ κοινὰ τῶν θεῶν ἰδρύματα* ἔβρισκαν ἓνα βασικὸ στοιχεῖο τῆς ἐθνικῆς τους ταυτότητας. Τώρα, τὸ ὄνομά τους, γιὰ τὸν θεολόγο Π.Ρ., μετὰ ἀπὸ μιὰ βραδεία καὶ μακρόσυρτη πορεία πρὸς τὴν ἀκραφινῶς θρησκευτικὴ ἔννοια²⁰, ἔχει πολιτιστικὴ σημασία, στὴν ὁποία συμπεριλαμβάνεται καὶ τὸ θρησκευτικὸ στοιχεῖο²¹. Δὲν ἔχει βεβαίως καμμία σχέση μὲ τὸν ὄρο βάρβαρος. Ἀπεναντίας, ὁ λόγιος διαχωρίζει καὶ διακρίνει σαφέστερα τις δύο ἔννοιες: π.χ. «... Διὸ καὶ τινες τῶν βαρβάρων οὐ παραιτοῦνται μανθάνειν τὴν ἑλληνικὴν παιδείαν, τῆς σφῶν διαλέκτου στενῆς καὶ ἀκανονίστου οὔσης»²².

Πολλὲς φορὲς μάλιστα συνεκφέρει τὸν ὄρο μὲ τὸν συνώνυμό του Ἰουδαῖοι: «Οὐδὲν γὰρ τὰ ἐκείσε τοῖς τῶν Ἑλλήνων ἢ τῶν Ἰουδαίων διεννόχασιν...»²³, «εἰ μὴ καὶ Ἰουδαίους καὶ Ἑλλήνας μᾶλλον δικαιώσομεν ἐξ ἀγνοίας πλημμελοῦντας»²⁴, «παρ' Ἑβραίοις καὶ Ἑλλησι»²⁵. Ἐδῶ ὁ Ρουσάνος, γνώστης τῶν *Πράξεων τῶν Ἀποστόλων* καὶ τῶν *Ἐπιστολῶν* τοῦ Παύλου, ἐπαναφέρει τὴ συναντώμενη σ' αὐτὰ συνεκφορὰ «Ἰουδαῖοι καὶ Ἑλληνες», ὅπου Ἑλλην ὁ εἰδωολάτρης. Οἱ δύο ἐθνότητες ἐδῶ, ἔναντι τῆς ὀρθοδοξίας τοῦ Εὐαγγελίου, ἐκλαμβάνονται ὡς ἓνα σύνολο²⁶.

Ὅταν ὅμως στὰ κείμενά του κάνει λόγο γιὰ τὴ γλῶσσα, τὸ μεγάλο αὐτὸ ζήτημα τοῦ θεολογικοῦ του στοχασμοῦ²⁷, ἄλλοτε χρησιμοποιεῖ τὸν ὄρο Ἑλλάς, ὡς ἐπιθετικὸ προσδιορισμὸς («καὶ γὰρ οἱ πλείους καὶ σχεδὸν ἅπαντες τὰ τούτου [Καρτάνου] δέχονται οἱ τῇ ἐλλάδι φωνῇ

19. Χρήστου, *Οἱ περιπέτειες*, 71.

20. Χρήστου, *Οἱ περιπέτειες*, 76.

21. Χρήστου, *Οἱ περιπέτειες*, 71.

22. Καρμίρης, *Π. Ρουσάνος*, 281. Πρβλ. Β. Λαούρδας, «Παρατηρήσεις...», ὅ.π., 104.

23. Λάμπρος, «Ἀνέκδοτος λόγος», 106.

24. Λάμπρος, «Ἀνέκδοτος λόγος», 110.

25. Καρμίρης, «Ἀνέκδοτος ὁμιλία», 36.

26. Πρβλ. Χρήστου, *Οἱ περιπέτειες*, 76.

27. Σέργης, *Παχώμιος Ρουσάνος*, 119 κ.έ.

χρώμενοι»²⁸, «τῆς γὰρ ἐλλάδος φωνῆς κατὰ διαφορὸν πατρίδος καὶ χώρας ἐναλλαττούσης, πᾶσαν καλῶς σκοπήσαντες τὰς χρησιμότερας ταύτας ἡμῖν λέξεις παρέδωσαν»²⁹) καὶ ἄλλοτε τὸ ἐπίθετο ἢ τὸ ἐπίρρημα (ἐλληνικὸς - ἐλληνικῶς), τὸ δεύτερο μάλιστα ἀντιθετικὰ μὲ τὸ βαρβαρικῶς: Κάποιοι Ἕλληνες συγκαιριανοὶ τοῦ «ἐλληνικώτερον ἐκφέρουσιν» τὰ ὀνόματα, κάποιοι ἄλλοι «γραφικῶς..., ἕτεροι δὲ βαρβαρικώτερον ταῦτα λέγουσι»³⁰. Οἱ πρῶτοι εἶναι φυσικὰ οἱ ὁμιλοῦντες τὴ γλῶσσα τῆς Ἁγίας Γραφῆς, τὴ γλῶσσα-στοιχεῖο τῆς χριστιανικῆς παραδόσεως. Γιὰ τὸν Π.Ρ. (ὑπενθυμίζουμε ὅτι) ὁ σεβασμὸς αὐτῆς τῆς γλωσσικῆς μορφῆς σημαίνει πρωτίστως τὴν ἐνότητα τοῦ χριστιανισμοῦ, ἡ ἐγκατάλειψή της -ἀντιθέτως- θὰ σήμαινε διάσπαση καὶ καταστροφή τῆς ὁρθόδοξης πνευματικῆς παραδόσεως, θὰ σήμαινε ὑποδούλωσή της στὴ Δύση³¹.

Τὸ παράγωγο **Ἑλληνιστὴς** ἀπαντᾶται μία φορὰ στὰ κείμενά του καὶ ἀπὸ τὰ συμφραζόμενα ἐξάγεται ὅτι κατὰ πᾶσαν πιθανότητα εἶναι συνώνυμο τοῦ «ὁμιλοῦντος ἐλληνικά», ἀφοῦ: (α) τὸ context ἀπ' ὅπου τὸ ἀποδελτιώσαμε ἀναφέρεται σὲ θέματα γλώσσας καὶ (β) ὁ ὅρος ἀντιπαρατίθεται στὸ βαρβαρίζω, ὁμιλῶ βαρβαρικά³²: «πολλάκις κρίνεις μεμφόμενος Κόλχους καὶ Ἀβασγούς, ὅτι οὐ γραικίζουσιν, ἀλλόγλωσσοι ὄντες· ὥσπερ ἂν εἰ ἐμέμφου καὶ ἑλληνιστάς, ὅτι οὐ βαρβαρίζουσιν;»³³.

Ἀπὸ τὰ σύνθετα τοῦ ὅρου ἐντοπίσαμε μία καὶ μοναδική φορὰ τὸ **πανέλληνες**. Μὲ ἀφορμὴ τὸ Ἄνθος τοῦ Καρτάνου καὶ εἰδικότερα τὴ γλωσσική του μορφή (γράφηκε στὴν κοινὴ δημῶδη τῆς ἐποχῆς του, μὲ στοιχεῖα ὅμως ἀποκλειστικὰ εἰλημμένα ἀπὸ τὴν κερκυραϊκὴ διάλεκτο) γράφει: «Πῶς δὲ καὶ κοινὴ ἡ κατὰ τὴν διάλεκτον μόνη τῶν Φαιάκων συντεθεῖσα, καὶ οὐ κατὰ τὴν καθόλου τῶν πανελλήνων, ἥτοι Κεφαλλήνων, Κρητῶν, Κυπρίων, Ροδίων, Αἰολέων, Βιθυνῶν, Ποντίων, Προποντίων, Θρακῶν, Μακεδόνων, Θετταλῶν, Μυρμιδόνων, Εὐβοέων, Βοιωτῶν, Ἀττικῶν, Πελοποννησίων, Αἰτωλῶν, Ἑπειρωτῶν καὶ τῶν

28. Ἀ. Μουστοξύδης, «Παχώμιος», *Ἑλληνομνήμων*, 648.

29. Καρμίρης, *Π. Ρουσάνος*, 281.

30. Ἀ. Μουστοξύδης, «Παχώμιος», *Ἑλληνομνήμων*, 633-634.

31. Σέργης, *Παχώμιος Ρουσάνος*, 130.

32. Στὸν Εὐγένιο τὸν Αἰτωλὸ π.χ., ὁ ὁποῖος ἔζησε περίπου ἓνα αἶωνα (1597-1682) μετὰ τὸν Π.Ρ., ὁ ὅρος σημαίνει τὸν εἰδωλολάτρη. Γι' αὐτὸ καὶ τὶς ἄλλες σημασίες του βλ. Τσουνκίδας, «Οἱ ὅροι Ἑλλάς, Ἕλλην», 297.

33. Ἀ. Μουστοξύδης, «Παχώμιος», *Ἑλληνομνήμων*, 640.

ἀναμίξι;»³⁴. Στὸ Πανέλληνες συμπυκνώνονται ὅλοι οἱ φορεῖς τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, ὅλος ὁ ἑλληνικὸς κόσμος τῆς ἐποχῆς τοῦ λογίου, ὁ ἐντὸς καὶ πέραν τῶν στενῶν γεωγραφικῶν ὁρίων τῆς τότε Ἑλλάδος, αὐτὸς ποὺ ἐπὶ αἰῶνες κατοικεῖ στὴν «καθ' ἡμᾶς Ἀνατολήν», στὸν Εὐξείνιο Πόντο, στὴν Κύπρο.

Ὁ Ρουσάνος τυγχάνει ἱκανὸς γνώστης τῆς ἀρχαιοελληνικῆς σκέψης, φαίνεται ὅτι ἔχει μελετήσει τουλάχιστον Πλάτωνα καὶ Ἀριστοτέλη, τοὺς φιλοσόφους δηλ. ποὺ θεωρήθηκαν ἀπὸ πολλοὺς ὡς προπομποὶ τοῦ χριστιανισμοῦ, στὰ σημεῖα ἐννοεῖται ἐκεῖνα ποὺ δὲν συγκρούταν μ' αὐτὴν («*Αὕτη ἡ αἵρεσις ὑπερβαίνει τὴν τῶν Πλατωνικῶν τε καὶ Στωικῶν ἀσέβειαν*»)³⁵. Ὁ λόγιός μας ἐντοπίζει κάποια «πρωταρχικὰ σημεῖα» τοῦ Ἑλληνισμοῦ, στὰ ὁποῖα συναντῶνται οἱ δύο θεωρίες. Ἡ διάκριση π.χ. τῶν ψυχικῶν δυνάμεων ποὺ ἐπιχειρεῖ (σὲ λογικὸ, θυμικὸ καὶ ἐπιθυμητικὸ) μᾶς παραπέμπει στὸν Πλάτωνα: «*Αἱ ψυχικαὶ ἡμῶν ἄρα δυνάμεις τρεῖς εἰσι λογικόν, θυμικὸν καὶ ἐπιθυμητικόν. Καὶ λογικὸν μὲν ἐστίν, ᾧ διανοούμεθα τε καὶ λογιζόμεθα καὶ ὥσπερ ὀφθαλμῷ χρώμεθα εἰς τὴν τοῦ καλοῦ τε καὶ κακοῦ διάκρισιν τὸ τῆς ψυχῆς ἀκρότατόν τε καὶ καθαρώτατον, οὗτινος ἡ τῶν ἀλόγων πάμπαν ἐστέρηται, νοὸς ἀμοιροῦσα, αἰσθῆσει δὲ μόνῃ καὶ φαντασίᾳ διοικουμένη, καὶ διὰ τοῦτο πολλάκις πλανωμένη· ὅπερ πάντως πάσχουσι καὶ οἱ τῷ λογικῷ μὴ δεόντως χρώμενοι, ἀλλὰ τοῦτο τοῖς χείροσι ἐκοντὶ καταδουλοῦντες μέρεσι. Θυμικὸν δὲ ἐστίν ᾧ θυμούμεθα κατὰ τῶν δοκούντων ἡμῖν ἀντιπίπτειν καὶ εἰς ἄμυναν ἐγειρόμεθα. Ἐπιθυμητικὸν δέ, ὁρμὴ τις καὶ ἔφρεσις περὶ τὰ δοκούντα ἡδέα καὶ ἀγαθὰ. Τούτων τῶν δύο ἐσχάτων ὀρεκτικῶν δυνάμεων καὶ ἡ τῶν ἀλόγων φύσις κοινωνεῖ, θυμουμένη καὶ ὀρεγομένη δπλονότι ἀλόγως. Ἔστι δὲ κατὰ τινὰς ἐνδιαίτημα τοῦ μὲν λογικοῦ ἡ κεφαλὴ, τοῦ δὲ θυμικοῦ τὰ στέρνα, ἐπιθυμητικοῦ δὲ τὸ ἥτρον*»³⁶.

Ἀλλὰ δὲν ἀρκεῖται μόνο σ' αὐτὲς τὶς ἰδεολογικὲς «προσεγγίσεις». Ὅποιοδήποτε κείμενο ἔρχεται ἀρωγὸς στὴν ἐπιχειρηματολογία του κατὰ τῶν «ἐλληνιζόντων» ὀρθοδόξων τὸ ἀξιοποιεῖ παραγωγικά: «Ἴνα οὖν μὴ τὸν λόγον εἰς μήκιστον ἀποτείνωμεν, ἕνα τῶν παρ' Ἑλλήσιν σοφῶν, ὡς ὑπεσχόμεθα, μάρτυρα δεῖ τοῦ λόγου ἔτι προαγαγεῖν. Φωκυλί-

34. Ἀ. Μουστοξύδης, «Ἰωαννίκιος Καρτάνος», *Ἑλληνομνήμων*, 456.

35. Βασιλικός, *Κανέλλου Σπανοῦ Γραμματική*, 90.

36. Ἰω. Καρμίρης, «Παχωμίου Ρουσάνου Ὁμιλία εἰς τινὰ τῶν ρητῶν τοῦ κατὰ Ματθαῖον εὐαγγελίου...». Ἀνατύπωσις ἐκ τῆς *Νέας Σιών*, Ἐν Ἱεροσολύμοις 1936, 5.

δης δ' οὗτος, ὃς πολλὰ τῆς καθ' ἡμᾶς ἀγίας Γραφῆς ἐνοσφίσατο ἐν ἰδίῳ πονήματι, πλατύτερόν τε καὶ σαφέστερον ταῦτα δι' ἡρωικῶν στίχων συνθεῖς»³⁷. Τὸν συγκινοῦν ἡ λεκτικὴ καὶ ὑφολογικὴ καθαρότητα τῶν συγγραφέων τῆς ἀρχαιότητος, ἡ μυθολογία τῆς³⁸, ἡ διαλεκτικὴ τῆς, ἡ γραμματικὴ τῆς τέχνης, μὲ τὴν Προθεωρίαν τοῦ νὰ εἶναι ἡ μέγιστη ἀπόδειξη τῶν λόγων μας: «Ἀλλὰ μέχρι μὲν Κυροῦ Μανουῆλ τοῦ Μοσχοπούλου καὶ ἡμῖν κατὰ τὴν θρησκείαν ὁμοδόξου τὰ τῶν παλαιῶν ἐπεκράτει· οἷον, Διονυσίου τοῦ Θρακὸς τέχνη· Θεοδοσίου γραμματικοῦ Ἀλεξανδρέως, περὶ κλίσεως ὀνομάτων τε καὶ ρημάτων, καὶ περὶ πνευμάτων· Σωφρονίου Πατριάρχου, περὶ ὀρθογραφίας· (...) Μιχαὴλ μοναχοῦ καὶ Συγκέλλου, περὶ συντάξεως· καὶ ἐτέρων δὴ τινῶν Ἑλλήνων καὶ Χριστιανῶν...»³⁹. Ἔχει μελετήσῃ Δημόκριτο⁴⁰ καὶ Ἡράκλειτο⁴¹, Ὀμηρο, Ἡσίοδο⁴², Πίνδαρο⁴³, Θουκυδίδη, Ἡρόδοτο, Ἰώσηπτο⁴⁴ (ὁ Ὀμηρος καὶ ὁ Θουκυδίδης εἶναι γι' αὐτὸν ἡ «ἀκρότης» τῶν ποιητῶν καὶ τῶν ἱστορικῶν⁴⁵), τοὺς Ἀσκληπιάδες⁴⁶, τοὺς τραγικοὺς Αἰσχύλο καὶ Σοφοκλῆ κυρίως, τὸν Αἰῶσωπο⁴⁷, τὸν Ἐπίκουρο⁴⁸, τοὺς Στωικοὺς⁴⁹, τοὺς ρήτορες (Γοργία, Αἰσχίνη, Δημοσθένη⁵⁰, «Ἀλλὰ τὸ τὰ τούτου [ἀγίου Βησσαρίωνος] παραβάλλειν ἅπαντα τοῖς παλαιοῖς, οὐ καθ' ἡμᾶς ἂν εἴη, ἀλλὰ τινῶν δεινῶν ἐν λόγοις, κατὰ Ἰσοκράτην καὶ Δημοσθένη»⁵¹), τὸν

37. Καρμίρης, «Ἀνέκδοτος ὁμιλία», 36.

38. Π.χ. τὸν μυθικὸ Ἡρακλῆ, ὅταν ἐρμηνεύει ἐτυμολογικὰ τὸ τοπωνύμιον τῶν Ἀβδήρων, «τῶν ὑπὸ Ἡρακλέους, ἧ φασι, κτισθέντων διὰ τὸν ὑπὸ τῶν βροτολογιῶν ἵππων σπαραχθέντα φίλον Ἀβδηρον, ὅποι ποτὲ καὶ ὁ Κῶος Ἴπποκράτης ὁ ἀρχιατρός προφάσει πρεσβείας Δημόκριτον ἐθεάσατο τὸν φιλόσοφον»: Μ. Μανούσας, «Παχωμίου Ρουσάνου ἐπιστολὴ ἀνέκδοτος», Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν 45 (1966-67) 380.

39. Α. Μουστοξύδης, «Παχώμιος», Ἑλληνομνήμων, 643-644.

40. Α. Μουστοξύδης, «Παχώμιος», Ἑλληνομνήμων, 662.

41. Α. Μουστοξύδης, «Παχώμιος», Ἑλληνομνήμων, 662.

42. Α. Μουστοξύδης, «Παχώμιος», Ἑλληνομνήμων, 632.

43. Α. Μουστοξύδης, «Παχώμιος», Ἑλληνομνήμων, 674.

44. Βασιλικός, Κανέλλου Σπανοῦ Γραμματικὴ, 97.

45. Α. Μουστοξύδης, «Μιχαὴλ Λήσταρχος ἢ Ἐρμόδωρος Ζακύνθιος», Ἑλληνομνήμων, 582.

46. Α. Μουστοξύδης, «Παχώμιος», Ἑλληνομνήμων, 674.

47. Α. Μουστοξύδης, «Παχώμιος», Ἑλληνομνήμων, 678.

48. Βασιλικός, Κανέλλου Σπανοῦ Γραμματικὴ, 87.

49. Βασιλικός, Κανέλλου Σπανοῦ Γραμματικὴ, 90.

50. Α. Μουστοξύδης, «Παχώμιος», Ἑλληνομνήμων, 632.

51. Δ. Σοφιανός, «Ὁ ἅγιος Βησσαρίων Μητροπολίτης Λαρίσης (1527-1540) καὶ κτίτορας τῆς μονῆς Δουσίκου. Ἀνέκδοτα ἀγιολογικὰ καὶ ἄλλα κείμενα», Μεσαιωνικὰ καὶ Νέα Ἑλληνικά 4 (1992) 263-264 (ἐξῆς: Σοφιανός, «Ὁ ἅγιος Βησσαρίων»).

Λουκιανό⁵², τὰ Πτολεμαϊκὰ βιβλία, γιὰ νὰ χαρτογραφήσει τὸ ὀρθόδοξο ποιμνιο καὶ νὰ ἀποδείξει ὅτι ἡ Ὁρθοδοξία ἀποτελεῖ ἐλάχιστο τμήμα τῆς Οἰκουμένης, ὅταν εὐκαιριακὰ αὐτὸ ἐξυπηρετεῖ τὴν ἐπιχειρηματολογία του⁵³. Χρησιμοποιεῖ κατὰ κόρον τὸν ἀποφθεγματικὸ-παροιμιακὸν τοὺς λόγο, ὅπως ἔχουμε ἀποδείξει σὲ ὁλόκληρο κεφάλαιο τοῦ σχετικοῦ βιβλίου μας⁵⁴, ἐννοεῖ τὴ μάθησις ὡς ἓναν τρόπο προσωπικῆς ἐπαφῆς κάθε ἀνθρώπου μὲ τὸν ἀρχαῖο ἐλληνικὸν λόγον⁵⁵, κ.λπ. Σταχυολογοῦμε ἐνδεικτικὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ ἔργο του:

• «... Διὸ καὶ τινες τῶν βαρβάρων οὐ παραιτοῦνται μανθάνειν τὴν ἐλληνικὴν παιδείαν, τῆς σφῶν διαλέκτου στενῆς καὶ ἀκανονίστου οὔσης»⁵⁶.

• «Ἄλλὰ ταῦτα μὲν ποιοῦσιν οἱ τοὺς τὰ ποιητικὰ βιβλία ἀναγινώσκοντας διασύροντες ἐξ ἀμελείας αὐτῶν οὔτε τὴν καθ' ἡμᾶς Γραφὴν ἀναγινώσκοντες ἢ γινώσκοντες, ἢ ἐξ αὐτῶν ὠφεληθῶσιν, οὔτε τὰ τῶν Ἑλλήνων συγγράμματα, ἢ ἐξ αὐτῶν τι κερδήσωσι, καταγνόντες μὲν τῆς τούτων πλάνης, οὐ τι δὲ χρηστὸν ἐκλεξάμενοι, ὡς οἱ πάλοι διδάσκαλοι τῆς καθ' ἡμᾶς ἐκκλησίας»⁵⁷.

• «καὶ ἐτέρων δὴ τινων Ἑλλήνων καὶ Χριστιανῶν, ὧν τὰ συγγράμματα, τὰ μὲν ὁμοῦ, τὰ δὲ καὶ σποράδην καὶ ἀνὰ μέρος εὔρομεν χειρογράφως...»⁵⁸.

• «Πλὴν καὶ ἐκ παλαιῶν ἱστοριῶν καὶ συγγραμμάτων ἐλληνικῶν τὰ αὐτὰ πιστῶσαι μᾶλλον πειράσομαι...»⁵⁹.

Ἡ σύνθεσις μεταξὺ Χριστιανισμοῦ καὶ Ἑλληνισμοῦ παρουσιάζεται καὶ στὸ ἠθικὸ πεδίο, ὅταν τὰ παραδείγματα τῶν Ἀρχαίων μπορεῖ νὰ γίνουν ὑποδείγματα γιὰ τὴ στάσι τῶν «ἀσεβῶν» συγχρόνων τοῦ λογίου, οἱ ὅποιοι δὲν τιμοῦν τὸ Δημιουργό τους, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς εὐσεβεῖς⁶⁰ Ἀρχαίους: «Οὐδὲ γὰρ Ἑλληνες οὐς ὡς θεοὺς ἐτίμων, τού-

52. Ἀ. Μουστοξύδης, «Παχώμιος», *Ἑλληνομνήμων*, 674.

53. Βλ. τὸ κείμενο καὶ τίς σχετικὲς μας παρατηρήσεις στὸ Σέργης, *Παχώμιος Ρουσάνος*, 67-68.

54. Σέργης, *Παχώμιος Ρουσάνος*, 181-185.

55. Σέργης, *Παχώμιος Ρουσάνος*, 40.

56. Καρμίρης, *Π. Ρουσάνος*, 281.

57. Λάμπρος, «Ἀνέκδοτος λόγος», 108-109.

58. Ἀ. Μουστοξύδης, «Παχώμιος», *Ἑλληνομνήμων*, 643-644.

59. Καρμίρης, «Ἀνέκδοτος ὁμιλία», 36.

60. Τὴν πραγματικὴ διάστασι τοῦ ζητήματος βλ. ἐνδεικτικὰ στὸν Jean-Pierre Vernant, *Μύθος καὶ θρησκεία στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα*, Ἐκδόσεις Σμίλη, Ἀθήνα 2000.

τους καὶ ὑβρίζον. Καὶ ἄκουσον τῶν ποιητῶν αὐτῶν λεγόντων, τοῦ μὲν “μὴ νῦν ἀτίμα θεοὺς, θεοῖς σεσωσμένος (...)”, τοῦ δέ, “ἀθανάτους μὲν πρῶτα θεοὺς νόμῳ ὡς διάκεινται τίμα, καὶ σέβου ὄρκον”. Ἄλλ’ οἱ λεγόμενοι χριστιανοὶ – πῶς ἂν χριστιανούς αὐτοὺς ὀνομάσαιμι; – τοσοῦτον μαίνονται κατὰ τοῦ Θεοῦ (...), ὥστε καὶ φιλοτιμίαν ἡγεῖσθαι τὴν κατ’ αὐτοῦ βλασφημίαν...»⁶¹. Ἀντιθέτως, ὅπως προείπαμε, ἐπισημαίνει ὁπου συναντήσῃ τις διαφορὴς, πρὸς ἄρση παρεξηγήσεων: «ὅτι κατὰ Πλάτωνα καὶ οὗτός φησι τὸν Θεὸν καταρχὰς ὕλην τινὰ πεποιηκέναι ἀνείδειον καὶ στάσιν μὴ ἔχουσιν...»⁶².

Καὶ ὅμως: ἡ ἱστορία τῶν ιδεῶν τοῦ μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ μᾶς διδάσκει πῶς ὁ ὅρος Ἑλλήν, μὲ τὴν ἐθνικὴ του πλεόν σημασία, εἰσέρχεται καὶ πάλι ἀπὸ τὸν 13ο αἰ. στὴ διαπάλη τῶν ιδεῶν (Ἑλλήνων γράμματα, Ἑλλήνων Βασίλειον, Ἑλλήνων βασιλέα). Κατ’ ἀρχὰς τὸν χρησιμοποιοῦν οἱ λόγιοι, ποὺ αἰσθάνονται ἑαυτοὺς Ἑλλήνες, κυρίως ἀπὸ τὴν περίοδο τῶν Κομνηνῶν καὶ ἐντεῦθεν⁶³ (ἡ χρῆσις του γίνεται συχνότερη μετὰ ἀπὸ τὸ 1261)⁶⁴, ἐνῶ ἀπὸ τὸν 15ο αἰ. κ.έ. ὁ ὅρος περνᾷ καὶ στὸ λαό, στὰ δημοτικὰ του τραγούδια (πρὸβλ. π.χ. τὰ τραπεζουντιακὰ περὶ τῆς Ἀλώσεως, ὅπου ὁ Κωνσταντῖνος ὀνομάζεται Ἑλλεν Κωνσταντῖνον⁶⁵). Εἶναι οἱ πρῶτες ἀρχὲς τῆς Μ. Ἰδέας κατὰ τὸν Ἀπ. Βακαλόπουλο⁶⁶. Τότε βλέπουμε καὶ τὴν ἐμφάνισιν τοῦ ὅρου Γένος, ὁ ὁποῖος χρησιμοποιήθηκε κατὰ κόρον στὴν Τουρκοκρατία καὶ εἰδικὰ τὸν 18ο καὶ 19ο αἰ. καὶ ὁ ὁποῖος ἐδήλωνε παραστατικὰ τὴν κοινότητα τοῦ παρελθόντος ἀλλὰ καὶ τὶς μελλοντικὲς ὑποχρεώσεις πρὸς αὐτό⁶⁷.

Τὸ Ἀνατολικὸ Κράτος περὶ τὸ 1261 ἔχει ἀπολέσει τὶς ἀνατολικὲς καὶ νότιες ἐπαρχίες, οἱ Σλάβοι καὶ ἄλλα φύλα ἀπὸ βορρᾶν ἔχουν ἀποσπᾶσι ἐδάφη, ἡ Δύση πρὸ πολλοῦ ἔχει χαθεῖ. Ἡ ἐδαφικὴ του δηλ.

61. Ἰω. Καρμίρης, Ὁ ἀνέκδοτος λόγος “Πρὸς τοὺς δυσανασχετοῦντας...”, 12.

62. Βασιλικός, *Κανέλλου Σπανοῦ Γραμματικὴ*, 81.

63. Β. Μυστακίδης, *Αἱ λέξεις Ἑλλήν, Γραικός*, 24-25.

64. Πρὸβλ. Πολίτης, «Ἑλλήνες ἢ Ρωμιοί;», 126. Ἀπ. Βακαλόπουλος, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, τ. Α', 67 κ.έ., 74 κ.έ. Ἄλκη Κυριακίδου - Νέστορος, *Λαογραφικὰ μελετήματα I*, ὅ.π., 225-226.

65. Πολίτης, «Ἑλλήνες ἢ Ρωμιοί;», 129-130. Μ. Γ. Σέργης, *Γεώργιος Σχολάριος-Γεννάδιος Β'. Ὁ πρῶτος μετὰ τὴν Ἀλωσιν Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης. Ἐθνοϊστορικὴ μελέτη*, Ἐκδόσεις Δημιουργία, Ἀθήνα 1996, 83, ὅπου καὶ σχετικὲς παραπομπὲς σὲ τραγούδια.

66. Ἀπ. Βακαλόπουλος, *Νέα ἑλληνικὴ ἱστορία, 1204-1985*, Ἐκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1993⁸, 14.

67. Ἀπ. Βακαλόπουλος, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, τ. Α', 76-77.

συρρίκνωση, ἡ κατάληψη τῆς Πόλης τὸ 1204 καὶ ὅσα ἐπακολούθησαν ἐνίσχυσαν τὸν ἐλληνικὸ τοῦ χαρακτήρα. Οἱ ἐναπομείνασες περιοχὲς κατοικοῦνται πλέον ἀπὸ Ἑλλήνες. Στὴ γλώσσα καὶ στὰ ἥθη νιώθουν Ἑλλήνες, ἀσχέτως ἂν σεμνύνονται νὰ ἀποκαλοῦν ἀκόμα τοὺς βασιλεῖς τοὺς *Ρωμαίων βασιλεῖς*, «Ἑλλήνων δὲ βασιλεῖς οὐκέτι οὐδαμὶ ἀξιούν...» (Χαλκοκονδύλης⁶⁸). Ὁ δούκας Ἰωάννης Βατάτζης τῆς Νικαίας π.χ. διαμαρτύρεται τὸν 13ο αἰ. στὸν πάπα Γρηγόριο τὸν Θ', γιὰτὶ ἀγνοεῖται τὸ γεγονός ὅτι «ὁ κλῆρος τῆς ἐκείνου [Μ. Κωνσταντίνου] διαδοχῆς εἰς τὸ ἡμέτερον διέβη γένος καὶ ἡμεῖς ἐσμεν οἱ τοιοῦτου κληρονόμοι τε καὶ διάδοχοι...»⁶⁹, ὁ Παλαιολόγος ὀνομάζει τὴν Πόλη «ἐλπίδα καὶ χαρὰν πάντων τῶν Ἑλλήνων»⁷⁰, κ.λπ.

Οἱ χριστιανοὶ τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας στὴν πλειοψηφία τοὺς ἦταν Ἑλλήνες. Παρ' ὅλα αὐτά, μπροστὰ στὴν προοπτικὴ τῆς παγκόσμιας ἐπικράτησης τῆς νέας τοῦ θρησκείας, δὲν εἶχαν τὸ παραμικρὸ ἐνδιαφέρον νὰ προβάλουν τὴν ἔνδοξη προγονικὴ τοὺς ἱστορία ἢ καταγωγή⁷¹. Τὴν παράδοσή τοὺς φαίνεται ὅτι συνεχίζει ὁ Π.Ρ. Ἐκεῖνος ἐπιμένει ἀκόμη στὸ *Ρωμαῖος*. Εἶναι γνωστό, ἀλλὰ ὑπενθυμίζουμε ἐν συντομίᾳ, ὅτι ἡ εὐρύτερη ἐπικράτηση τοῦ ὄρου ὀφείλεται στὸ γεγονός ὅτι οἱ ἱστορικοὶ τοῦ Βυζαντίου ἦταν ἀναγκασμένοι ἐκ τῶν πραγμάτων νὰ προσδιορίζουν τοὺς πολῖτες τοὺς μὲ τὸ ἐπίσημο ὄνομα, οἱ δὲ θεολόγοι, ὅπως μόλις προείπαμε, δὲν ἐνδιαφέρονταν γιὰ ἐθνολογικὰ ζητήματα μπροστὰ στὴ «μεγάλῃ προοπτικῇ». Γιὰ λόγους σεβασμοῦ πρὸς τὴν παράδοση, γιὰ λόγους οὐσιαστικούς, δηλ. ἐμμονὴ στὴ διαφύλαξη τῆς κληρονομιάς τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, ὁ λαὸς συνεχίζει νὰ τηρεῖ τὰ δίκαια τῆς Ρώμης, φυλάσσει τὰ σκῆπτρα της, τηρεῖ τὴ ρωμαϊκὴ παράδοση διὰ τοῦ βασιλέως καὶ τῆς Συγκλήτου⁷², ἡ πόλη μετονομάζεται σὲ Νέα Ρώμη, οἱ ἴδιοι οἱ βασιλεῖς φέρουν τὸν ἐπίσημο τίτλο «βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ρωμαίων», ὁ πατριάρχης καλεῖται «ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, Νέας Ρώμης καὶ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης»⁷³. Ἡ θαυμαστὴ πολιτικὴ ἐνότητα τοῦ Βυζαντίου, ὁ

68. Στὸν Μυστακίδη, *Αἱ λέξεις Ἑλλην, Γραικός*, 25.

69. Στὸν Μυστακίδη, *Αἱ λέξεις Ἑλλην, Γραικός*, 21. Πρὸβλ. καὶ Ἀπ. Βακαλόπουλος, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, τ. Α', 67-68.

70. Στὸν Μυστακίδη, *Αἱ λέξεις Ἑλλην, Γραικός*, 22.

71. Χρήστου, *Οἱ περιπέτειες*, 83, 89.

72. Μυστακίδης, *Αἱ λέξεις Ἑλλην, Γραικός*, 19.

73. Ἀπ. Βακαλόπουλος, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, τ. Α', 68. Πρὸβλ. Πολίτης, «Ἑλλήνες ἢ Ρωμιοί;», 124.

συγκρητισμός ιδεολογιών και θρησκευμάτων ήταν βασισμένα στην πολιτική θεωρία ότι το κράτος αποτελεί συνέχεια των Ρωμαίων, αφού καμμία νέα αυτοκρατορία δεν ιδρύεται, αλλά απλώς, με το πέρασμα των αιώνων, μέσα από μια μακρόσυρτη πορεία μεταβολών, το παλιό ρωμαϊκό κράτος μετασχηματίζεται σε καινούργιο. Το όνομα λοιπόν *Ρωμαίος* έχει σαφώς πολιτική σημασία⁷⁴. Η φυλετική καταγωγή δεν χάθηκε, αλλά και δεν δημιουργούσε ιδιαίτερη συνείδηση, διότι «πολιτειακή ιδέα και συνείδηση ήταν η Όρθοδοξία, που έγινε ο πανενωτικός «σύνδεσμος» όλων των Ρωμαίων»⁷⁵, η ένωτική της δύναμη έντοπιζόταν στην πνευματική ένότητα που δημιουργούσε η όρθοδοξη πίστη. Αυτήν ακριβώς, και για τους ίδιους λόγους, επιθυμεί να συνεχίσει ο Ρουσάνος τον 16ο αιώνα.

Οι απόγονοι των αρχαίων Ελλήνων, όπως προείπαμε, δεν μπορούσαν να χαρακτηριστούν με το όνομα των προγόνων τους, γιατί αυτό σήμαινε πλέον τους ειδωλολάτρες. Γι' αυτό αυτοαποκαλούνταν είτε *Γραικοί*⁷⁶ (αρχαιότατο) για την εθνική τους καταγωγή, που ήταν και το «λαϊκό» τους όνομα, είτε *Ρωμαίοι* για την πολιτική κατάσταση⁷⁷. Οι Δυτικοί, κατά τον Π.Ρ., όχι μόνον δεν συνεπικούρησαν τη βυζαντινή αυτοκρατορία στις δύσκολες της στιγμές, αλλά βρέθηκαν και πολέμοί της, «όθεν η παντελής καταστροφή της Ρωμαϊκής πολιτείας κατορχήσατο»⁷⁸, οι Έλληνες λόγιοι της διασποράς κατέφυγαν στη Δύση, «ἐπείπερ η των Ρωμαίων βασιλεία ταῖς συχναῖς τυραννίσι καὶ πολιορκίαις ἐάλω καὶ φρουδος ἐγένετο...»⁷⁹. Είναι ένα ένδεικτικότατο παράδειγμα για τη διάκριση ανάμεσα στην πολιτική έννοια του Ρωμαίου και στην εθνική του Γραικού.

74. Χρήστου, *Οἱ περιπέτειες*, 90.

75. Μεταλλινός, *Ἑλληνισμός μετέωρος*, 8.

76. Ο Κοραΐς γνωρίζει τη μαρτυρία του Ἀριστοτέλη: «Τὸ πανάρχαιον ὄνομα Γραικὸς εὕρηται παρ' Ἀριστοτέλει ὡς παλαιστάτη ὀνομασία τῶν ὕστερον κληθέντων Ἑλλήνων...». Κατὰ τὸν Στέφ. Βυζάντιο «Γραικὸς ὁ Ἕλλην (...), ὁ Θεσσαλοῦ υἱός, ἀφ' οὗ Γραικοὶ οἱ Ἕλληνες», κατὰ τὴ Σούδα «Γραικοὶ οἱ Ἕλληνες ἀπὸ κώμης τινὸς ἢ ἀπὸ Γραικοῦ». Γιὰ τὰ παραπάνω βλ. ἐνδεικτικὰ Μυστακίδης, *Αἱ λέξεις Ἕλλην, Γραικός*, 8-9. Βεβαίως παραμένει τὸ πρόβλημα ἂν τὸ ὄνομα αὐτὸ παρέμεινε σὲ χρῆσιν ἀπὸ τοὺς παλαιότερους χρόνους καὶ ἐπικράτησε μετὰ ἐπέκτασή του ἢ ἀνασύρθηκε ἀπὸ τὸ παρελθόν, ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ «δυτικοῦ», ἄκρως περιφρονητικοῦ, *Graeci*.

77. Χρήστου, *Οἱ περιπέτειες*, 107.

78. Καρμίρης, *Π. Ρουσάνος*, 269.

79. Ἀ. Μουστοζύδης, «Παχώμιος», *Ἑλληνονομῆμων*, 644.

Στὸ ἔργο τοῦ Π.Ρ. Ἀπολογία διαλεκτικὴ πρὸς τοὺς Λατίνους⁸⁰ (ἀπομίμηση τοῦ συγγράμματος τοῦ Γεωργίου Γενναδίου Σχολαρίου *Διάλογος Χριστιανοῦ μετ' Ἰουδαίου*⁸¹), μιὰ κατασκευασμένη ἀπὸ τὸν ἴδιο ἀνταλλαγὴ ἀπόψεων περὶ τῶν σχέσεων, τῶν διαφορῶν μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως ἀλλὰ καὶ τῶν αἰτίων τῆς μεταξὺ τους σύγκρουσης), χρησιμοποιεῖ τοὺς ὅρους Λατῖνος ἢ Ἰταλὸς γιὰ τὸν «Δυτικὸ» καὶ Γραικὸς γιὰ τὸν «Ἀνατολικό»:

Ὁ Ἰταλὸς στὶς προσφωνήσεις του ἀναφέρεται στὸν «ἀντίπαλο» μὲ τὴ φράση «τὸ τῶν Γραικῶν γένος» καὶ «Γραικοί». Ὁ Γραικὸς τὸν ἀποκαλεῖ «Ἰταλό», ὁ ἴδιος αὐτοαποκαλεῖται «Ρωμαῖος» καὶ «Γραικός», ἀδιάκριτα.

• «... ἐξ ἀνάγκης καὶ ἀπάτης συνῆλθον Ρωμαῖοι Φράγκοις, ὥστε τὰ αὐτὰ ὁμολογεῖν»,

• «... καὶν ἡμεῖς οἱ Γραικοὶ συνθώμεθα ὑμῖν, ἀλλ' οὐ ράδιον καὶ τὰ λοιπὰ ἔθνη...»⁸²,

• «Ὅπως μὲν ἔχουσιν ἕκαστοι περὶ τὰ λοιπὰ τῆς θρησκείας, εἴτε Λατῖνοι, εἴτε Γραικοί, οὔτε χρεῖα οὔτε καιρὸς εἰπεῖν»⁸³,

• «Οὕτως οὖν καὶ Ἀρμένιον καὶ Ἰακωβίτην ἐρωτῶν, εἰ Λατῖνοι βελτίους τοῖς δόγμασιν ἢ Ρωμαῖοι, πάντως ἐρεῖ σοι ὅτι Ρωμαῖοι»⁸⁴,

• «Ἀλλὰ φησιν ἀναγινώσκων οὐ συνίημι ἅπερ ἀναγινώσκω. Μὴ τις Αἰθίοψ εἶ, εἰπέ μοι, ἢ Ἄρραψ, ὅτι οὐ γινώσκεις τὴν τῶν Γραικῶν διάλεκτον;»⁸⁵,

• «πολλάκις κρίνεις μεμφόμενος Κόλχους καὶ Ἀβασγούς, ὅτι οὐ γραικίζουσιν, ἀλλόγλωσσοι ὄντες...»⁸⁶,

• «Οἷ τε γὰρ τὴν Ἑλλάδα καὶ Μακεδονίαν, Θράκην τε καὶ Πόντον καὶ τὰ παράλια πάντα μέχρι Φοινίκης καὶ οἱ τὰς νήσους οἰκοῦντες Ρωμαῖοι καὶ σὺν αὐτοῖς Ἰλλυριοί, Τριβαλοὶ καὶ Λαζοί (...)»⁸⁷,

• ὁ Καρτάνος «οὐδ' ἐγχωρίως οἶδε λαλεῖν Γραικιστί· καὶ δῆλον ἐκ τοῦ πολλὰς τῶν λέξεων λατινιστὶ προφέρειν»⁸⁸.

80. Καρμίρης, Π. Ρουσάνος, 269-273.

81. Α. Μουστοξύδης, «Παχώμιος», *Ἑλληνομνήμων*, 667.

82. Καρμίρης, Π. Ρουσάνος, 272.

83. Α. Μουστοξύδης, «Παχώμιος», *Ἑλληνομνήμων*, 648.

84. Καρμίρης, Π. Ρουσάνος, 256.

85. Βασιλικός, *Κανέλλου Σπανοῦ Γραμματική*, 66.

86. Α. Μουστοξύδης, «Παχώμιος», *Ἑλληνομνήμων*, 640.

87. Καρμίρης, Π. Ρουσάνος, 231. Πρβλ. Σέργης, *Παχώμιος Ρουσάνος*, 47.

88. Α. Μουστοξύδης, «Ἰωαννίκιος Καρτάνος», *Ἑλληνομνήμων*, 454.

Ὁ Π.Ρ. ἐπιλέγει τὸν τίτλο *Κατὰ Λατίνων*, τὸν ὄρο *Λατίνος*, ὅπως ἔκαναν στὴν πλειοψηφία τους οἱ «ἀνατολικοὶ» θεολόγοι, οἱ ὅποιοι δὲν ὑπείσρχονταν σὲ ἐθνικοφυλετικὰ ζητήματα. Ὁ ὅρος ἦταν φυλετικὰ ἀδιάφορος, ἀφοῦ ἐθνικότητα *Λατίνων* δὲν ὑπῆρχε, ἄρα *Κατὰ Λατίνων* σήμαινε «κατὰ Δυτικῶν αἰρετικῶν ὁμιλούντων λατινικά»⁸⁹. Συνεπῶς, στὸ συγκεκριμένο ἔργο του συγκρούονται ὁ Ἑλληνας Ὁρθόδοξος τῆς Ἀνατολῆς, ποὺ ἔχει ἐλληνικὴ ἐθνικὴ καταγωγή καὶ εἶναι ταυτοχρόνως Ὁρθόδοξος, καὶ ὁ «αἰρετικὸς» Δυτικός, ὁ λατινόδοξος ὁπαδὸς τοῦ Πάπα⁹⁰. Εἶναι γνωστὸν ὅτι ἡ ὀξύτητα τῶν σχέσεων Ἑλλήνων Ὁρθοδόξων καὶ Δυτικῶν διευρύνθηκε μετὰ τὴν Ἄλωση, μὲ τὴ συρροὴ προσφύγων στὴ Δύση, ὅταν ἡ ἔνδεια τοὺς ὥθησε σὲ ἔκνομες ἐνέργειες, μὲ ἀποτέλεσμα, στὸν ἥδη βαρὺ χαρακτηρισμὸ τους ὡς αἰρετικῶν, νὰ προστεθεῖ αὐτὸς τοῦ ἀπατεώνα, τοῦ κατεργάρη, τοῦ χαρτοπαίκτη. Μὲ αὐτὲς τὶς ιδιότητες, τοὺς γενικοὺς –ἀφοριστικοῦ τύπου– χαρακτηρισμούς, εἶναι συνδεδεμένο ἀκόμη καὶ σήμερα τὸ ὄνομα Ἑλλήνων Ὁρθοδόξων κυρίως ἀπὸ τὸν 11ο αἰ. κ.έ. γράφονται πάμπολλα *Contra Graecos* (Κατὰ Γραικῶν) συγγράμματα⁹², ἐναντίον τῶν «αἰρετικῶν Γραικῶν», καὶ τὸ ὄνομά τους συνδέεται πλέον μὲ τὴ χειρότερη αἵρεση καὶ μὲ ἔντονο μισελληνισμό⁹³.

Ὁ Νικόλαος Σοφιανὸς (Κέρκυρα, 1500), συγκαίριανὸς τοῦ Π.Ρ., δίνει παραστατικότατα τόσο τὴν ἐπιβίωση (στὴν ἐποχὴ του) τῶν ὄρων *Ρωμαῖοι-Γραικοὶ* ὅσο καὶ τὴ συνταύτιση καὶ νοηματικὴ συνεκφορὰ τους μὲ τὸν ὄρο Ἑλλήν, μὲ τὴν ἐθνικὴ του καὶ πάλι σημασία, δηλ. τὸν ἀρχαιοελληνικὸ κόσμο, τὸ *ἡμέτερον γένος*, ὅπως τὸ ἀποκαλεῖ σὲ ἄλλη περικοπὴ. Γι' αὐτό, τὴν ἴδια στιγμή ποὺ χρησιμοποιοεῖ στὸν *Ἐπίλογο* τῆς Γραμματικῆς του τοὺς δύο ὄρους («εἰς τέτοιαν κακὴν τύχην κατέντησε τὸ πάλαι ποτὲ μακαριστὸν γένος ἡμῶν τῶν Γραικῶν», «ὅλα εἶναι

89. Χρήστου, *Οἱ περιπέτειες*, 116.

90. Προβλ. καὶ Πολίτης, «Ἑλλῆνες ἢ Ρωμαῖοι;», 128.

91. Βλ. περισσότερα στὸν Χρήστου, *Οἱ περιπέτειες*, 118.

92. Στὰ μέσα τοῦ 13ου αἰ. ὁ γνωστὸς π.χ. Θωμᾶς Ἀκινάτης ἔγραψε τὰ *Contra Graecos* καὶ *Contra errores Graecorum*. Προβλ. Χρήστου, *Οἱ περιπέτειες*, 115-116.

93. Μυστακίδης, *Αἱ λέξεις Ἑλλήν, Γραικός*, 26. Ἡ ἐπὶ χιλιετία χρησιμοποίησις τοῦ ὀνόματος *Ρωμαῖος* τὸ διευκόλυνε νὰ ἀποκτήσει βαθιὲς λαϊκὲς ρίζες καὶ τοῦ ἔδωσε τὸ δικαίωμα νὰ ἐπεκταθεῖ καὶ στὴ δῆλωση πλέον τῆς φυλετικῆς τους καταγωγῆς. Οἱ Δυτικοὶ χαρακτηρίζονται πρὸς διάκριση *Λατίνοι* ἢ *Ἰταλοί*. Ὁ Κρούσιος ὀνομάζει τὴν Ὁρθόδοξον Ἐκκλησίαν *Γραικικὴν Ἐκκλησίαν*, ὁ Ἀντώνιος Ἀρκούδιος π.χ. μεταχειρίζεται τοὺς ὄρους *Γραικῶν ἐπίσκοποι*, *Γραικῶν γλῶσσα*, κλπ.

δυνατὰ ἔς τὸ γένος τῶν Ρωμαίων, μόνον νὰ θέλει...»), αὐθόρμητα τοὺς συνταυτίζει μὲ τὸ ἔνδοξο ἑλληνικὸ του παρελθόν: «τὸ ἡμέτερον γένος ἐξέπεσε καὶ οὐδὲ κἀν ἀναθυμᾶται τὴν προκοπὴν ὅπου εἶχαν οἱ πρόγονοί μας, μὲ ὁποῖαν ἄφησαν εἰς ὅλην τὴν οἰκουμένην λαμπρὰν καὶ ἀθάνατον δόξαν...»⁹⁴. Ὁ Σοφιανὸς ἀναζητᾷ τὸ παιδευτικὸ του ιδεῶδες γιὰ τὸν ἑλληνισμό τοῦ μέλλοντος στοὺς ἀρχαίους του προγόνους, μὲ ὄχημα τὴν κοινὴ νεοελληνικὴ γλῶσσα.

Στὸ ἔργο τοῦ **Καρτάνου** ἀποδελτιώσαμε δύο φορές τὸν ὄρο *Ἑλληνες* νὰ ἀναφέρεται στοὺς Ἀρχαίους, μὲ τὴν εἰδωλολατρικὴ τους ιδιότητα, ὅπως δηλ. καὶ στὸν Π.Ρ. Μία φορὰ ἀναφέρει τὸν ὄρο *ρωμάνικα* καὶ ἄλλη μία τὸν ὄρο *ρωμαίικα* σὲ γλωσσικὸ περιβάλλον, ὅποτε βεβαίωτα ἀναφέρονται στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα⁹⁵.

Ὁ ὄρος *Ἑλλάς* στὸν Ρουσάνο περιλαμβάνει τὴν Ἀττικοβοιωτία καὶ Φθιώτιδα⁹⁶. «Καὶ γὰρ καὶ ἐν τῇ καθ' ἡμᾶς χώρᾳ, ἥτοι καθ' ἣν τῇ ἐλλάδι φωνῇ χρώμεθα, ἔστιν ἀκοῦσαι ταῦτα τὰ ῥήματα λεγόμενα. Ἐν μὲν οὖν Ἀχαΐᾳ καὶ Δωριίδι καὶ Ἑλλάδι τὸ κενὸ καὶ τὸ ἄτυχε, ἐν δὲ Θεσσαλίᾳ καὶ Ἡπείρῳ τὸ μαῦρε, ἐν δὲ Κρήτῃ τὸ μωρέ, καὶ ἐν ἐτέροις ἄλλα...»⁹⁷. Ἀπὸ τὸ τελευταῖο παράθεμα ἐξάγουμε λοιπὸν τὸ συμπέρασμα πὼς ἡ σημερινὴ Στερεὰ Ἑλλάς κατὰ τὸν Π.Ρ. ἀπαρτίζεται (ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά) ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, τὴ Δωρίδα καὶ τὴν Ἀχαΐα⁹⁸.

94. Θ. Παπαδόπουλος (εἰσαγ. - ἐπιμ.), *Νικολάου Σοφιανοῦ, Γραμματικὴ τῆς κοινῆς τῶν Ἑλλήνων γλώσσης*, Ἐκδόσεις Κέδρος 1977, 252, 253, 259. Πρβλ. Π. Ζιώγας, *Προβλήματα παιδείας τοῦ Ἑλληνισμοῦ* ..., ὅ.π., 146-147.

95. Ἐλ. Κακουλίδη - Πάνου, *Ἰωαννίκιος Καρτάνος* ..., ὅ.π., φφ. 183^ν, 363, 303^ν, 283^ν.

96. Πρὸ τοῦ Ὀμήρου Ἑλλάς προσηγορεῖτο τὸ τμήμα τῆς περὶ τὴν Δωδώνη Ἡπείρου. Ἐπεξετάθη στὴ Φθία, τὸ Ν. Α. διαμέρισμα τῆς Θεσσαλίας (ὁ Ὅμηρος ὀνομάζει *Ἑλλήνες* τοὺς μετὰ τοῦ Ἀχιλλέως ἀπὸ ἐκεῖ συστρατεύσαντες), καὶ ἀργότερα στὴ Στερεά, στὴν Πελοπόννησο καὶ σὲ ἄλλες περιοχὲς τῆς χερσονήσου. Πρβλ. ἐνδεικτικὰ Μυστακίδης, *Αἱ λέξεις Ἑλλήν, Γραικός*, 7.

97. Ἰω. Καρμίρης, «Παχωμίου Ρουσάνου Ὀμιλία εἰς τινὰ τῶν ρητῶν ...», ὅ.π., 7.

98. Ἐξακολουθεῖ, ὅπως φαίνεται, νὰ λαμβάνεται ἀορίστως ἀντὶ τοῦ Ἰλλυρικοῦ ἢ τῆς Ρωμανίας (βλ. παρακάτω) ἢ συμπεριλαμβάνει μετὰ τῆς κυρίως Ἑλλάδας καὶ τὴν Ἡπειρο καὶ τὴ Μακεδονία (Ἀμαντος, *Γλωσσικὰ μελετήματα*, 251). Στὴν ἐπίσημη γλῶσσα τῆς διοικήσεως Ἑλλάς ἢ θέμα Ἑλλάδος ἦταν ἡ σημερινὴ Στερεὰ Ἑλλάδα μὲ τὴ Θεσσαλία. (Ἀμαντος, *Γλωσσικὰ μελετήματα*, 253). Ἀπὸ τὸν Σπέρχειό, ποῦ ἀκόμη καὶ σήμερα καλεῖται Ἑλλάδα. Πρβλ. Χατζῆς, «Ἑλλήν - Ἑλλάς - Ἑλλην», 142 κ.έ. Τσουκνίδας, «Οἱ ὄροι Ἑλλάς, Ἑλλην», 286, μεταβαίνουμε στὸ διοικητικὸ θέμα τῆς Ἑλλάδας, ποῦ ἰδρύθηκε στὰ τέλη τοῦ 7ου αἰ. (695 μ.Χ.) καὶ

Ἐς ἀναφερθεῖ παρεμπιπτόντως ὅτι ὁ Π.Ρ. τοποθετεῖ τὰ ὄρη Οἴτη καὶ Καλλιδρόμιο στὴν Ἀχαΐα, ἡ ὁποία περιλαμβάνει (κατ' αὐτὸν) τὴν Αἰτωλία καὶ μέρος τῆς Πελοποννήσου, ὡς μία ἀκόμη «χώρα» τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἴδου τὰ σχετικὰ κείμενα: Οἱ ἀρχαῖοι Αἰολεῖς κατοικοῦσαν «περὶ τὸν Κορινθιακὸν κόλπον· ὃ καὶ Ἀχαΐα λέγεται...»⁹⁹, «Πίνδον (sic) ὅρος ἐστὶ διατεῖνον ἀπὸ τῶν Ἀκροκεραυνίων ὄρων μέχρι καὶ τῶν Ἀχαϊκῶν, Οἴτης φησὶ καὶ Καλλιδρόμου τοῦ πρὸς νότον αὐτῆς...»¹⁰⁰, «... ὃς [Ἀχελῶος] δι' Ἀκαρνανίας ἡπειρωτικῆς χώρας συρόμενος, εἰς Αἰτωλίαν, ἀρχὴν Ἀχαΐας, κατέναντι τῶν Ἐχινάδων νήσων ἐν τῷ Ἀδριατικῷ βάλλει πελάγει...»¹⁰¹.

Ὅντως, ἡ προγενέστερη ἱστορία τοῦ ὄρου διδάσκει ὅτι τὸ ὄνομα τῆς Ἑλλάδος ἐκτοπίστηκε νωρὶς ἀπὸ τὸ Ἀχαΐα. Ἑλλαδικὸς ἦταν ὁ κάτοικος τῆς Πελοποννήσου ἀπὸ τοὺς πρώτους μ.Χ. αἰῶνες καὶ ἀντ' αὐτοῦ χρησιμοποιεῖται πολλακίς τὸ Ἀχαιός. Σὲ κατάλογο ἐπισκόπων τῆς Α' Οἰκουμενικῆς Συνόδου (4ος αἰ.) ἡ Ἀθήνα εἶναι πόλη τῆς Ἀχαΐας, ἡ Ἀχαΐα εἶναι ἡ Πελοπόννησος τὸν 15ο αἰ. στὴ φήμη μνηστοπολιτῶν Πατρῶν¹⁰². Ἡ Ἀχαΐα ἰδρυθεῖσα ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους τὸ 27 π.Χ. περιέλαβε ἀρχικῶς τὴν Πελοπόννησο (ἐπειδὴ ἴσως ἦταν ἡ πρώτη περιοχὴ ποὺ ἔγινε γνωστὴ στοὺς Ρωμαίους¹⁰³), τὴν Αἰτωλία, τὴν Ἀκαρνανία, τὴν Ἠπειρο καὶ τὴ Θεσσαλία¹⁰⁴. Ὁ Ν. Σοφιανός, στὸν Πρόλογο τοῦ ἔργου του «Περιγραφή τῆς Ἑλλάδος», ταυτίζει τοὺς ὄρους: «... περιγράψαμε ἐδῶ τῆς Εὐρώπης μὲν τὴν Ἀχαΐα, ποὺ ὀνομάζεται καὶ Ἑλλάδα, τὴν Πελοπόννησο, τὴν Εὐβοία, τὴν Κρήτη, τὴν Μακεδονία, τὴν

τὸ ὁποῖο περιελάμβανε συνήθως τὴν Πελοπόννησο, τὴν Ἀττικοβοιωτία, τὴν Αἰτωλοακαρνανία, κατὰ καιροὺς τὴν Εὐβοία ἢ καὶ τὴ Θεσσαλία ἢ ὅλο τὸ Ἰλλυρρικὸ (Διον. Ζακυθινός, Ἡ βυζαντινὴ Ἑλλάς, 392 - 1204, ὅ.π. Κ. Ἀμαντος, Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους, τ. Α', 1953², 453. Χρήστου, Οἱ περιπέτειες, 125). «Κατὰ τὰς παλαιότερας περιόδους [τῆς μεσαιων. Ἑλλάδος, γράφει ὁ Ζακυθινός] ἐκτὸς τῶν ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων, ἡ Ἑλλὰς δύναται νὰ ὀρισθῇ ὡς ἡ χώρα ἡ περιλαμβάνουσα τὰ θέματα Ἑλλάδος, Πελοποννήσου, Νικοπόλεως, Κεφαλληνίας μετὰ τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου πελάγους, ἡ περιλαμβάνουσα ἐν ὀλίγοις λόγοις, πλὴν τῶν νήσων, τὴν Πελοπόννησον, τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα, τὴν Θεσσαλίαν καὶ τὴν Ἠπειρον μετὰ τοῦ νοτιωτέρου τμήματος τῆς βορειοηπειρωτικῆς περιοχῆς» (Διον. Ζακυθινός, Ἡ βυζαντινὴ Ἑλλάς..., ὅ.π., 18).

99. Ἀ. Μουστοξύδης, «Παχώμιος», Ἑλληνομνήμων, 632.

100. Σοφιανός, «Ὁ ἅγιος Βησσαρίων», 260.

101. Σοφιανός, «Ὁ ἅγιος Βησσαρίων», 260.

102. Ἀμαντος, Γλωσσικὰ μελετήματα, 541-542.

103. Χατζῆς, «Ἑλλν - Ἑλλὰς - Ἑλλν», 157.

104. Διον. Ζακυθινός, Ἡ βυζαντινὴ Ἑλλάς, 392 - 1204, ὅ.π., 14.

Θράκη, τὴν Ἑπειρο, τῆς δὲ Ἰλλυρίας τὴν Δαλματία (...), τὴν Ἄνω Μοισία¹⁰⁵, τὸ πλεῖστον τῆς Κάτω Μοισίας [σημερινῆς Βουλγαρίας] ...»¹⁰⁶.

Ὁ ὅρος **Μακεδονία**¹⁰⁷ θεωρεῖται ξεχωριστὰ ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπὴ Ἑλλάδα, ὡς «χώρα» τοῦ εὐρύτερου ἑλληνικοῦ χώρου. Ὅριά της στὰ δυτικὰ εἶναι ἡ Πίνδος: «... διορίζον τὸ τοιοῦτον ὅρος Ἑπειρον ἐκ Μακεδονίας ...»¹⁰⁸. Τὰ νότιά της ὅρια «εἰσέρχονται» στὴ σημερινὴ Θεσσαλία, ἀφοῦ ὁ Π.Ρ. στὸ *Συναξάριον* τοῦ ἁγίου Βησσαρίωνος ἀναφέρει ὅτι αὐτὸς γεννήθηκε στὶς Μεγάλες Πύλες, ποὺ δὲν εἶναι ἄλλες ἀπὸ τὴν Πόρτα - Παναγιά τῶν Τρικάλων, ἄλλοτε κώμη τῶν Μεγάλων Πυλῶν¹⁰⁹: «Οὗτος ὁ ἐν ἁγίοις πατὴρ ἡμῶν Βησσαρίων ἐκ κώμης ἦν τῶν περὶ τὰ τέρματα Μακεδονίας μᾶλλον δὲ Θεσσαλίας Μεγάλων Πυλῶν...»¹¹⁰. Τὰ ἀνατολικά της σύνορα παρουσιάζονται ἀσαφῶς:

- «Εἰςὶ γὰρ εἰσέτι πάμπολλα ἔθνη τὸν λόγον τῆς ἀληθείας ἐν διαφοροῖς διαλέκτοις καὶ γράμμασι κρατοῦντες ... οἳ τε γὰρ τὴν Ἑλλάδα καὶ Μακεδονίαν, Θράκην τε καὶ Πόντον καὶ τὰ παράλια πάντα μέχρι Φοινίκης καὶ οἱ τὰς νήσους οἰκοῦντες Ρωμαῖοι...»¹¹¹.

- «Ἐκ τούτων οὖν ἀπάντων, ἀρχομένου τοῦ μήκους ἀπὸ μοίρας τεσσαρακοστῆς πέμπτης, ἥτοι ἀπὸ τῶν ἄκρων ὁρίων Μακεδονίας καὶ Δαλματίας καὶ καταντῶντες μέχρι τῶν τερμάτων Θράκης τε καὶ Μυσίας τῆς ἐν Εὐρώπῃ...»¹¹².

Ἐπισήμως βεβαίως ἡ Θράκη στοὺς βυζαντινοὺς συγγραφεῖς εἶναι ὅλη ἡ σημερινὴ Ἀνατολικὴ Θράκη, μεγάλο μέρος τῆς σημερινῆς Βουλγαρίας, ἀλλὰ καὶ μέρος τῆς σημερινῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας¹¹³. Αὐτὴ πρέπει νὰ εἶναι κατὰ πᾶσα πιθανότητα ἡ Θράκη καὶ τοῦ Π.Ρ. Στὰ ἐπίμαχα (σήμερα) βόρεια σύνορα τῆς Μακεδονίας πάντως δὲν ἐντοπίσαμε καμμία του ἀναφορά, οὔτε ἄμεση οὔτε ἔμμεση.

105. Ἐννοεῖ τὴν «παλιὰ» Σερβία.

106. Θ. Χ. Παπαδόπουλος (εἰσαγ. - ἐπιμέλ.), *Νικολάου Σοφριανοῦ, Γραμματικὴ...*, ὅ.π., 149, ὑπόσημ. 46.

107. Ὁ ὅρος *Μακεδονία* ἐλήφθη καὶ αὐτὸς πολλάκις μὲ εὐρύτερη ἔννοια καὶ περιελάμβανε καὶ τὴ σημερινὴ Βουλγαρία καὶ τὴν Ἀλβανία. Σὲ βυζαντινοὺς συγγραφεῖς π.χ. ἦταν ἡ Ἀνατολικὴ Ρωμυλία ἢ πολλάκις ἡ σημερινὴ Θράκη. Γιὰ τὸν προσδιορισμὸ της στὰ μέσα χρόνια βλ. γενικὰ Ἀμαντος, *Γλωσσικὰ μελετήματα*, 254-255.

108. Σοφριανός, «Ὁ ἅγιος Βησσαρίων», 260.

109. Σοφριανός, «Ὁ ἅγιος Βησσαρίων», 180.

110. Σοφριανός, «Ὁ ἅγιος Βησσαρίων», 252.

111. Καρμίρης, *Π. Ρουσάνος*, 231. Πρὸβλ. Σέργης, *Παχώμιος Ρουσάνος*, 47.

112. Λάμπρος, «Ἀνέκδοτος λόγος», 111.

113. Κ. Ἀμαντος, *Γλωσσικὰ μελετήματα*, 255.

Τέλος, οἱ Ἕλληνες συγγραφεῖς ἀπὸ τὸν 4ο αἰ. κ.έ. ὀνομάζουν τὸ ρωμαϊκὸ κράτος καὶ ἰδιαίτερος τὸ μετέπειτα Βυζάντιο *Ρωμανίαν*¹¹⁴. Εἶναι ἕνας ὅρος ποὺ «παρελήφθη καὶ ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν μεθ' ὑπερηφανείας, ὅπως καὶ τὸ ὄνομα Ρωμαῖος»¹¹⁵. Κατ' ἄλλους, ἴσως ὑπερβολικά, θεωρεῖται ὅτι ὁ ὅρος «οὐδέποτε σήμαινε γραικικὴ ἢ βυζαντινὴ ἢ ἀνατολικὴ αὐτοκρατορία, ἀλλὰ πάντοτε τὴ χώρα, τὸ κράτος, τὴ βασιλεία καὶ ἐπικράτεια τῶν «Ρωμαίων» (δηλαδὴ Ὁρθοδόξων), ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ ὅρια, ποὺ κατὰ καιροὺς εἶχε»¹¹⁶. Τὸ *Χρονικὸν τοῦ Μορέως* (στ. 1855), ὁ Γεωργιλᾶς, τὸ Ἀκριτικὸ Ἔπος, ἀκριτικὰ ἄσματα¹¹⁷, οἱ λαϊκοὶ θρῆνοι γιὰ τὴν Ἀλωση τῆς Πόλης¹¹⁸, καὶ ἄλλα κείμενα γέμουν ἀπὸ τὴν παρουσία τοῦ ὀνόματος, τὸ ὁποῖο ὅμως καὶ πάλι, κατ' ἄλλους, περιορίζεται στὴ Μ. Ἀσία ἢ στὴν παρὰ τὴ Βουλγαρία βυζαντινὴ Θράκη. Γιὰ τοὺς Ραγούσαιους εἶναι ἡ δυτικὴ ἀκτὴ τῆς Ἀλβανίας, τῆς Ἡπείρου καὶ τῆς Πελοποννήσου¹¹⁹.

Ἀφορμὴ γιὰ τὴν παρουσία τοῦ ὅρου στὸν Π.Ρ. ἦταν κάποια «φληναφήματα» τοῦ Καρτάνου, τὸ περιεχόμενο τῶν ὁποίων ὁ λόγιος Ρουσάνος ἀναιρεῖ στὰ «ἀντικαρτανικά» του συγγράμματα. Γράφεται ἐκεῖ πὼς «ἐν Εὐρώπῃ καὶ Μακεδονίᾳ ἐγένετο πάλαι κατακλυσμός...», ὅτι «*Νῶε πρῶτος ἐφύτευσεν ἀμπελῶνα εἰς τὴν Ρωμανίαν*», ὅτι «ἐν τῇ Ρωμανίᾳ εἰς χώραν λεγομένην δεσποτάτον ἦσαν ἄνθρωποι εὐγενεῖς, ἐξελεθόντες ἐκ τῆς ἰδίας πατρίδος διὰ δυσκολίαν τινά, οἵτινες εἶχον τὰ βιβλία τὰ περιέχοντα καθαρῶς τὰς γενεαλογίας ἀπάντων πεφυλαγμένα, ἐξ ὧν ἔλαβον οἱ Εὐαγγελισταὶ τὴν γενεαλογίαν τοῦ υἱοῦ τοῦ Θεοῦ...»¹²⁰.

Βεβαίως τὰ παραπάνω προέρχονται, ὅπως προείπαμε, ἀπὸ τὰ μυθολογήματα τοῦ Καρτάνου. Ὅμως, ἂν ἐνθυμηθοῦμε: (α) ὅτι ὁ Ἀρι-

114. Κ. Ἀμαντος, «Ρωμανία», ὁ.π., 231.

115. Κ. Ἀμαντος, «Ἡ Ρωμανία», ὁ.π., 243.

116. Μεταλλινός, *Ἑλληνισμὸς μετέωρος*, 12.

117. Βλ. τὴν περὶ διασκευὴ τοῦ Ἐπους ποὺ δημοσίευσε ὁ Δημ. Πασχάλης, στὴ *Λαογραφία*, τ. 9 (1928) 318, 323, 325, 328, 350, 404, 405, 411. Γ. Σουμελίδης, «Ἀκριτικὰ ἄσματα», *Ἀρχεῖον Πόντου* 1 (1918) 89-91.

118. Βλ. ἐνδεικτικὰ Σπ. Λάμπρος, «Μονωδίαὶ καὶ θρῆνοι ἐπὶ τῇ ἀλώσει τῆς Κωνσταντινουπόλεως», *Νέος Ἑλληνομνήμων* 5 (1908) 190 κ.έ. Γ. Μέγας, «Οἱ Τραπεζουντιακοὶ θρῆνοι ἐπὶ τῇ ἀλώσει τῆς Κωνσταντινουπόλεως», *Ἐπετηρὶς τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου* 8 (1957) 3-13, ὅπου καὶ τὸ γνωστὸ καταληκτικὸ δίστιχο: Ἡ Ρωμανία ἔπερασεν, ἡ Ρωμανία ἔπαρθεν! - Ἡ Ρωμανία κι ἂν ἔπερασεν, ἀνθεὶ καὶ φέρε κι ἄλλο (σελ. 5).

119. Κ. Ἀμαντος, «Ρωμανία», ὁ.π., 232-233.

120. Βασιλικός, *Κανέλλου Σπανοῦ Γραμματικὴ*, 107, 109.

στοτέλης στὰ Μετεωρολογικά του (Α 302α) ἀναφερόμενος στὸν μεγάλο κατακλυσμὸ ποὺ ἐπληξε τὴν Ἑλλάδα γράφει ὅτι ἔγινε «περὶ τὴν Ἑλλάδα τὴν ἀρχαίαν. Αὕτη δ' ἐστὶν ἡ περὶ τὴν Δωδώνην καὶ τὸν Ἀχελῶον...», (β) ὅτι ὁ Καρτάνος συνθέτει τὸ ἔργο του ἀπὸ παντοδαπὲς πηγές¹²¹, ἄρα πιθανῶς καὶ τὸν Ἀριστοτέλη ἢ ἀπὸ κάποια λαϊκὴ μαρτυρία ποὺ συντηροῦσε ἀκόμη τότε τὴν παρατήρηση τοῦ φιλοσόφου, καὶ (γ) ὅτι στὸ χῶρο τῆς Ἡπείρου δημιουργήθηκε τὸ ἐνδοξο Δεσποτάτο τῆς Ἡπείρου τὸν 13ο αἰ., ἴσως, πιθανότατα, ἡ Ρωμανία νὰ βρίσκεται (κατὰ τὴ σκέψη τοῦ Καρτάνου) σ' αὐτὴν τὴν περιοχὴ. Ὁ Π.Ρ. πάντως μᾶς προσδιορίζει (ἀόριστα) τὴ θέση της τουλάχιστον στὴν εὐρωπαϊκὴ χερσόνησο. Ἀπαντώντας στὰ παραπάνω κείμενα τοῦ Καρτάνου καὶ ἀποδεικνύοντας πόσο «ἀγεωγράφτος» εἶναι ὁ ἀντίπαλός του γράφει: «Οἶδατε δὲ ὅσον ἡ Ρωμανία ἀφέστηκεν Ἀρμενίας, ἐν ᾗ τὰ Ἀραράτ ὄρη... ἡ μὲν γὰρ ἐν Εὐρώπῃ, ἡ δὲ ἐν τῇ ἡπείρῳ τῆς Ἀσίας»¹²².

121. Βλ. σχετικὰ Ἑλ. Κακουλίδη - Πάνου, *Ἰωαννίκιος Καρτάνος. Παλαιά τε καὶ Νέα Διαθήκη...*, ὅ.π., 63-67.

122. Βασιλικός, *Κανέλλου Σπανοῦ Γραμματικὴ*, 107.